

‘De barbaar’ bestaat

De Grote Volksverhuizing is een achterhaald paradigma

Bij de woorden ‘Grote Volksverhuizing’ denk ik terug aan mijn lagereschooljaren, aan schoolprenten met harige barbaren, aan wandkaarten met veel gekleurde pijlen die de bewegingen van de Franken, Longobarden, Vandalen enzovoort in beeld brachten en aan bloederige verhalen over Attila, de ‘gesel Gods’.

Frits Naerebout is docent van de faculteit geschiedenis aan de Universiteit Leiden, sectie Oude Geschiedenis.

Mijn schooljaren liggen ver achter mij – op een behoudende katholieke jongensschool gehuisvest in een negentiende-eeuws gebouw dat op de een of andere wijze greep leek te hebben op de sfeer en het lesprogramma. Des te verbaasder ben ik om het concept ‘volksverhuizing’ zonder enige nadere uitleg, als een vanzelfsprekendheid, aan te treffen in de ‘domeinbeschrijving’ van het huidige geschiedonderwijs door het Cito, en in de toelichting op de canon door de SLO. Je hebt de volksverhuizing en dan stort het Romeinse rijk in, bestuurlijk en economisch. Dat is het begin van de middeleeuwen, waarin aanvankelijk de christelijke kerk de enige stabiele factor vormt. Daar wordt de schriftelijke cultuur gered. Het opgeroepen beeld is dat van de komst van barbaarse horden die het Romeinse rijk ten val brengen, wat leidt

‘Wat onderscheidt een Frank van een Goot van een Vandaal van een Longobard?’

tot een algemene crisis waar we pas met de Frankische koningen, en met de Karolingische Renaissance (nog zo’n problematisch begrip) weer een beetje uitkomen. Ik kan niet beoordelen hoe door de meeste leraren dit verhaal in de praktijk wordt verteld en ingevuld, maar het voorgaande geeft wel te denken. Het beeld van deze periode in de populaire cultuur zal de dingen zeker niet in een andere richting sturen: daar is ‘de barbaar’ met alle bijbehorende associaties nog springlevend. Zie bijvoorbeeld *Barbarian Invasion*, de late oudheid-extensie van de game *Rome Total War*. Echter: in de geschiedwetenschap is veel gebeurd sinds ik op de lagere school zat.

Etymologie

Het begrip ‘volksverhuizing’ is een specifiek Duitse creatie, *die Völkerwanderung*, geïntroduceerd in de late achttiende eeuw, door Friedrich Schiller in brede kring bekend geworden en vervolgens overgenomen in een aantal andere Germaanstalige landen: *Folkevandring*, volksverhuizing. Bij de Engelsen en de Slaven (Tsjechen, Slowaken) wordt gemigreerd: *the Migration Period*, *stehovani narodu*, niet noodzakelijkerwijs door ‘volken’, hoewel je in het Engels ook *the Great Migration* kan tegenkomen – en dat komt in de buurt, al is het toch wat minder plastisch dan een *volksverhuizing*. Elders in Europa is het woordgebruik anders: *les grands invasions*, *les invasions barbares*, *les vagues germaniques*, *invasioni barbariche*, *invasiones bárbaras*. Hier ligt de grondslag voor het debat dat zich ontsponnen heeft: ‘volksverhuizing’ is een romantisch concept, opgepakt door het negentiende- en twintigste-eeuwse nationalisme, maar heeft het wel iets te maken met de werkelijkheid van de late oudheid? Nou nee: om te beginnen bestaan die volken niet. Onze nette lijstjes (in 375/376 stuwden de Hunnen de Goten over de Donau, in 406 steken Vandalen, Sueven en Alanen de bevroren Rijn over, in 429 vindt de eerste Saksische invasie op de Britse eilanden plaats, in 437 belanden de Bourgondiërs in Savoye, in 454 veroveren de Gepiden Dacië, in 486 beginnen de Franken een rol van betekenis te spelen, in 505 steken de Longobarden de Donau over, enzovoort) verhullen een complexe realiteit. Groepen amalgameren, en eerst dan, ‘onderweg’ en ‘achteraf’ vindt zogenaamde ethnogenese plaats: er worden identiteiten gecreëerd die met de etniciteit van de betrokkenen weinig of niets hebben uit te staan. Er wordt wel

niet

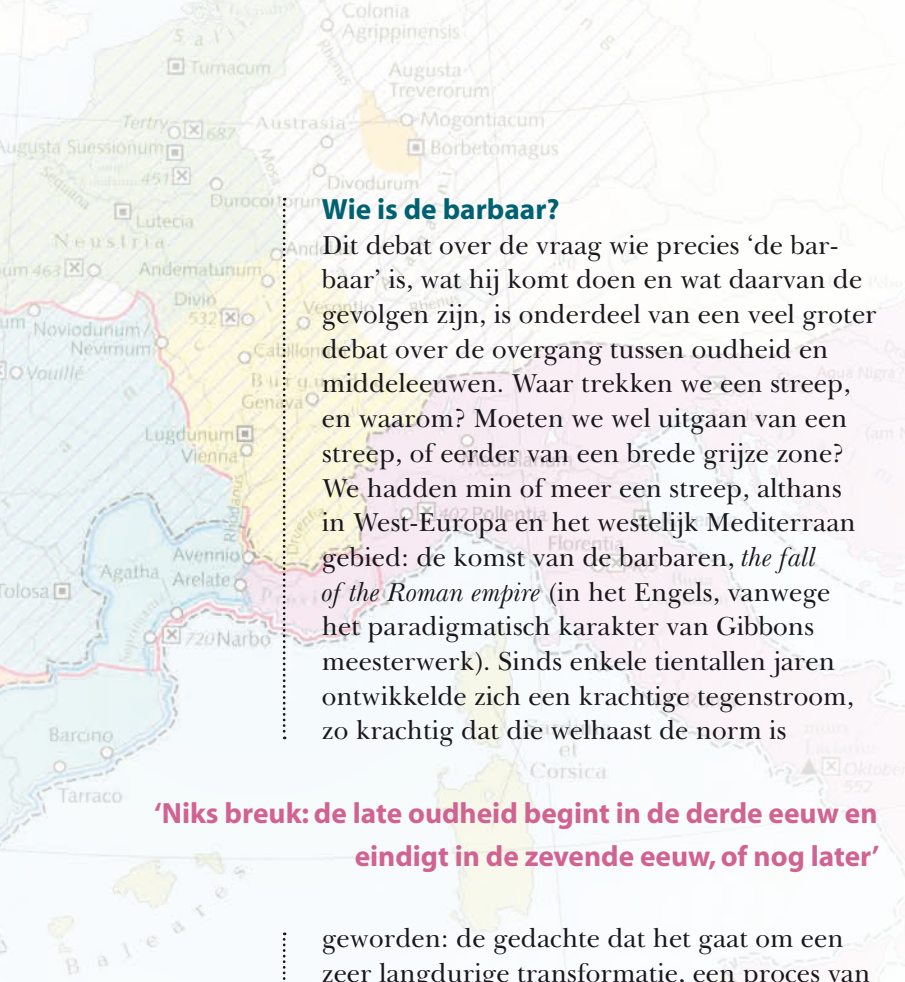
Kaart van de
Germaanse rijken
in de vijfde eeuw.
Donkergroen: eerste
Bourgondische rijk
(413-437); geel:
tweede Bourgondische
rijk (438-532);
groen: Frankisch
rijk (482-751);
blauw: Visigotisch
rijk (418-711);
oranje: Sueven-
rijk (411-585);
beige: Vandalenrijk
(439-533); paars:
Ostrogotisch rijk
(493-555).

verhuisd, maar niet door volkeren. ‘Migraties’ of ‘invasies’ klinkt neutraler, en lijkt dus beter te kloppen; maar de vraag is natuurlijk hoe zo’n begrip precies wordt ingevuld.

Lastige vragen

Het is evident dat de kaart van Europa en het mediterrane gebied er in de loop van de vijfde tot zevende eeuw geheel anders komt uit te zien. We beginnen met een groot Romeins rijk, en we eindigen met een reeks kleine tot middelgrote Germaanse rijken. Nemen we 525 na Chr. als ijkpunt dan zien we Ostrogoten in Italië, Vandalen en Alanen in Noord-Afrika, Sueven in noordwest-Spanje, Visigothen in overig Spanje en het zuiden van Gallië, de Bourgondiërs in Zuidoost-Gallië, de Franken in Noord- en West-Gallië, de Alemannen aan de bovenloop van de Rijn en de Angelen en Saksen op de Britse Eilanden. Duidelijk; of niet? Moeten we in plaats van Germaanse rijken zeggen: rijken met Germaanse heersers? Interessant dat de Italianen niet spreken van Germaanse rijken, maar van

regni latino-germanici of *romano-barbarici*. Nu zijn we begonnen de zaak te problematiseren, en de geest is uit de fles! Hoe hebben zich al deze veranderingen eigenlijk voltrokken? Wat was het uitgangspunt: wat bedoelen we precies met ‘het Romeinse rijk’? Een bepaalde politieke eenheid, maar wat betekent het cultureel? En is ‘het Romeinse rijk’ van de derde, vierde of vijfde eeuw niet telkens iets heel anders? En welke rol spelen migranten in het verhaal? Komen ze met veel of met weinig? Wat zijn hun beweegredenen? Wie zijn het eigenlijk, wat is ‘een Germaan’, en wat onderscheidt een Frank van een Goot van een Vandaal van een Longobard, enzovoort? Veroorzaakt hun komst disruptie, en zo ja, bedoelen we dan de ondergang van een samenleving in vlammen en bloed, of bedoelen we alleen de noodzaak voor de zittende bevolking zich te accommoderen? Vreselijk lastige vragen, lastig in de zin van moeilijk te beantwoorden, en lastig in de zin van een aanval op allerlei vermeende zekerheden. ►

Wie is de barbaar?

Dit debat over de vraag wie precies ‘de barbaar’ is, wat hij komt doen en wat daarvan de gevolgen zijn, is onderdeel van een veel groter debat over de overgang tussen oudheid en middeleeuwen. Waar trekken we een streep, en waarom? Moeten we wel uitgaan van een streep, of eerder van een brede grijze zone? We hadden min of meer een streep, althans in West-Europa en het westelijk Middellandse Zeegebied: de komst van de barbaren, *the fall of the Roman empire* (in het Engels, vanwege het paradigmatisch karakter van Gibbons meesterwerk). Sinds enkele tientallen jaren ontwikkelde zich een krachtige tegenstroom, zo krachtig dat die welhaast de norm is

‘Niks breuk: de late oudheid begint in de derde eeuw en eindigt in de zevende eeuw, of nog later’

geworden: de gedachte dat het gaat om een zeer langdurige transformatie, een proces van eeuwen, waarin de wereld van de oudheid langzaam verglijdt in de wereld van de middeleeuwen. Dat sleuteljaar 476, toen de laatste West-Romeinse keizer werd afgezet, is pas een sleuteljaar geworden toen propagandisten van het Byzantijnse rijk – en de Byzantijnse keizer – het in de zesde eeuw als dusdanig gingen presenteren. Niks breuk: de late oudheid begint in de derde eeuw (of nog eerder) en eindigt in de zevende (of nog later). De grote tentoonstelling in *The Metropolitan Museum, New York*, in 2012: *Byzantium and Islam, The Age of Transition*, laat zien hoezeer de transformatiefase kan worden opgerekt. De revisionisten, aangevoerd door de geniale Peter Brown, betrekken het oosten van het rijk bij hun analyse, en hebben een open oog voor cultuur en zeker religie. Het is evident: voor de brute en bruuske ondergang van Rome kunnen we de, of een, volksverhuizing, in de zin van een invasie die het bestaande wegvaaft en iets nieuws introduceert, goed gebruiken; maar

voor een trage transformatie kunnen we een volksverhuizing in bovengenoemde zin missen als kiespijn.

Revisie van de revisie

Inmiddels hebben we alweer een tegenbeweging: een groep historici die wel degelijk een rampspoedige ondergang ziet, en daar ook een belangrijke rol in weggelegd ziet voor ‘de barbaren’. In tegenstelling tot de revisionisten leggen ze de nadruk op het westen van het rijk, op politiek-militaire geschiedenis. Deze revisie van de revisie lijkt angstig dicht aan te sluiten op de actualiteit waar we van ‘linkse hobby’s’ (migratie is niet erg en alles zal goedkomen) zijn doorgeschoven naar ‘rechtse hobby’s’ (migratie is wel erg en alles zal verkeerd gaan; tenzij...). Wie heeft er gelijk? De doemdenkers of de transformatie-denkers? Zoals altijd ligt de waarheid ergens in het midden, vertrapt door de strijdende partijen. Er valt eigenlijk niet te generaliseren over enorm uitgestrekte gebieden en lange perioden. Er zijn argumenten voor de aanname van nogal drastische gevolgen van het wegvallen van de Romeinse politiek-militaire macht. Maar niet overal. Er zijn ook argumenten voor een hoge mate van continuïteit. Maar niet overal. Ik denk dat – over het geheel genomen – de gedachte van een transformatie de beste papieren heeft, maar we moeten ruimte laten voor nuances. Gelukkig betekent de revisie van de revisie meestal geen simpele terugkeer naar de oude ideeën: er zijn veel nuances binnengeslopen in het verhaal, en ‘de Grote Volksverhuizing’ is toch echt afgeschreven als interpretatie- of verklaringmodel.

Discussie

Er blijft nog genoeg stof voor discussie over: ook van een transformatie kan men zich afvragen: transformatie in wat? Wat is de richting waarin die evolutie ons voert? De geschreven bronnen zijn schaars, en onbetrouwbaar: ze zijn veelal veel later geschreven dan de

Loden waterleidingbuis uit het jaar 502, met een Latijnse inscriptie door de Ostrogotische koning Theoderic. Theoderic liet in Ravenna het aquaduct uit de tijd van keizer Trajanus (begin tweede eeuw) restaureren. Deze simpele buis is een wel zeer symbolisch object: de Ostrogotische koning is als een nieuwe keizer die typisch Romeins cultuurgoed (een behoorlijke watervoorziening) probeert te bestendigen.

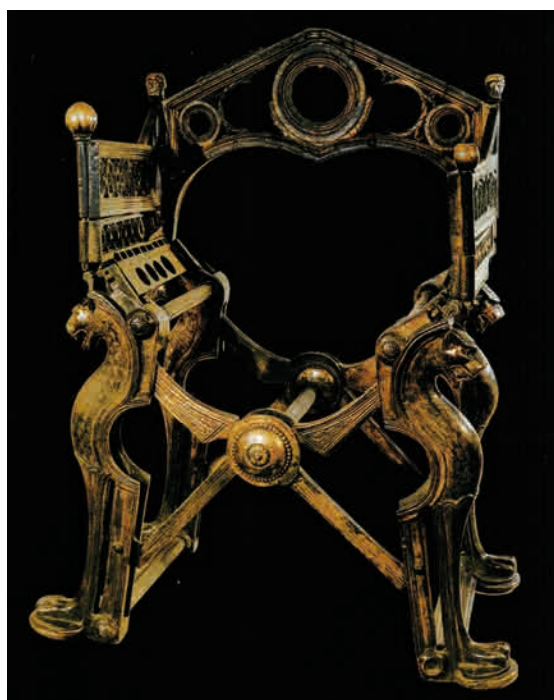
gebeurtenissen waar ze over berichten, en/of vanuit een specifiek gezichtspunt en met een specifiek doel: zo staat alles wat over stamverband en herkomst wordt gezegd, in de traditie van de antieke etnografie, en alles wat door christelijke auteurs over verwoesting wordt opgeschreven, in een eindtijdverwachting. De archeologie is van fundamenteel belang, maar problematisch: wat is er gaande als we veranderingen zien in materiële cultuur? Is dat omdat er grote groepen nieuwkomers zijn die hun eigen, afwijkende, cultuur meebrengen? Of is er een andere dynamiek, bijvoorbeeld kleine groepen nieuwkomers die de macht naar zich toe trekken, waarna de autochtone bevolking assimileert? Genetisch onderzoek en isotopenanalyse zijn tot op heden voor deze periode vrij beperkt bruikbaar en hebben vele haken en ogen.

Toch is er wel wat over te zeggen. Ook zonder de aanname van binnenvallende moordende en brandschattende horden, is het duidelijk dat er gemigreerd wordt. Al vanaf 160 staat er voortdurende druk op de Romeinse grenzen. In 565 sterft Justinianus, de laatste keizer die probeert het rijk te herstellen door verloren gebied in het westen terug te veroveren. Rome heeft dan 400 jaar (!) gestreden om de hegemonie te behouden. In het westen ging dat zolang er geen tegenkrachten waren van voldoende gewicht, maar naarmate zich nieuwe en grotere staatsverbanden vormen, binnen en buiten de grenzen van het rijk,

verliest Rome de mogelijkheid een hegemoniale politiek te voeren (in het oosten ligt alles anders, daar heeft Rome wel een tegenstrever, het Nieuw-Perzische rijk). Er is discussie of de migratiestromen de oorzaak zijn van de verzwakking van het rijk, of dat de verzwakking van het rijk migratie tot gevolg heeft. Het lijkt mij logisch hier een wisselwerking aan te nemen: de ene migratiestroom zet de deur open voor de volgende.

Modaliteit

Er wordt gemigreerd, door grotere en kleinere groepen, omdat er een ontwikkelings- en welvaartsverschil is tussen de wereld buiten het Romeinse rijk en die daarbinnen. Natuurlijk zijn er ook korte(re) termijn-factoren: overbevolking, hongersnood, opgedreven worden door anderen die in beweging zijn, zelfs in een enkel geval een uitnodiging van Romeinse zijde. Maar over een lange tijdspanne gezien, gaat het om *have-nots* uit de periferie die binnendringen in de wereld van de *haves*, om te plunderen en op termijn om zich daar te vestigen. Dat proces loopt eeuwen door, van de tweede eeuw tot en met de Vikingen, totdat de Germaanse rijken en de Slavische rijken geconsolideerd zijn. En dan nog komen er opnieuw lieden aan de poort kloppen: de Arabieren, de Hongaren, de Turken. Migratie is een drijvende kracht (ik zeg niet: dé drijvende kracht) van de geschiedenis, ook in de periode van de zogenaamde volksverhuizingen. Het gaat er niet om te ►

De Germanen brengen ook hun eigen kunstuitingen mee. Uit Visigotisch Spanje hebben we prachtig edelsmeedwerk, zoals deze kroon, waaraan in losse letters de naam van koning Recceswinthus of Reccesvinth (653-672) hangt. Of de kroon ooit gedragen is, weten we niet: deze en andere bewaarde Visigotische kronen lijken wijgeschenken te zijn, bedoeld om in een kerk op te hangen.

De troon van Dagobert (629-639): het onderste deel is een klapstoel naar het model van de Romeinse *sella curulis*, het zitmeubel van hoge magistraten. Gegoten en verguld brons, van uitmuntend zevende-eeuws vakmanschap. De arm- en rugleuningen zijn negende-eeuwse toevoegingen. Deze troon werd zeker gebruikt door Karel de Grote en zijn opvolgers, in de twaalfde eeuw kwam de troon in het bezit van de abdij van Saint-Denis. Napoleon maakte er gebruik van in de periode van zijn Consulaat.

Grafmozaïek van Natalisca die 10 jaar, 8 maanden en 21 dagen oud werd. Uit Acholla, Tunesië, vijfde eeuw. Onder de Vandalen kwam de rijke Afrikaanse mozaïekkunst tot een laatste grote bloei.

ontkennen dat er gemigreerd werd, het gaat er om de modaliteiten van die migratie te begrijpen.

Nieuwkomers

Zijn het barbaren? Hoe 'barbaars' of 'nieuw' de nieuwkomers waren, is betrekkelijk: er is al lange tijd sprake van een aanwezigheid binnen het rijk van mensen afkomstig van buiten het rijk. En mensen buiten het rijk waren natuurlijk allang aangeraakt door de Romeinse cultuur. De 'nieuwkomers' zijn veelal geen *Fremdkörper* binnen het rijk: Rome is deel van hun identiteit, en zij zijn een deel van de identiteit van Rome. Ze komen dan ook niet om te vernietigen: ze willen deel hebben aan. Wat niet wil zeggen dat er geen geweld is gebruikt: de veronderstelde pijnloosheid van de transformatie kon lokaal nog wel eens tegenvallen. Maar pas op voor vooroordelen: in 1794 noemde Henri-Baptiste Grégoire, de bisschop van Blois, de vernieling van kerkelijk bezit

door Franse revolutionairen 'vandalisme', verwijzend naar de plundering van Rome door de Vandalen in 455. Ze stalen wat kostbaar was, aldus Cassiodorus, maar over verwoesten meldt hij niets; toch komen de Vandalen niet meer van hun kwalijke reputatie af. Een reisgids voor Tunesië doet een eeuw geschiedenis af in een enkele regel: 'Uit de Vandalentijd hebben we geen bouwwerken, geen geschreven bronnen, alleen vandalisme en verwoesting.' Al deze mededelingen zijn onwaar, het Vandalenrijk in Afrika is een voorbeeld van een nabloei van de antieke wereld en tegelijk een voorspel van wat gaat komen.

Provincialisering

Een vloedgolf barbaren is het zeker niet: de pakweg honderdduizend Ostrogoten vormen ongeveer twee procent van de bevolking van Italië, zelfs in het noordwesten van Europa zal het percentage nieuwkomers niet boven de tien zijn uitgekomen. Des te interessanter om te zien dat ze toch zo veel invloed hebben uitgeoefend, zeker op de politieke constellaties. Nieuwe politieke eenheden ontworstelen zich aan Rome en worden autonoom, wat Chris Wickham 'provincialisering' noemt. Vervolgens gaat de gedachte deel van een groter geheel te zijn verloren. Het rijk was een complexe samenleving (mede) dankzij de omvang en de interdependentie van de samenstellende delen. Een kleinere schaal betekent minder complexiteit. Degenen die de val van het rijk nog altijd als een dramatische cesuur willen zien, omdat je toch met eigen ogen kunt zien dat ze in de zesde eeuw niet eens meer een behoorlijke pot kunnen bakken, hebben in zoverre gelijk dat inderdaad zeer veel kennis, waaronder technologische kennis, verloren gaat, en veel zaken disfunctioneel worden. Zie hierbij afgebeeld een dramatische reconstructie van hoe Canterbury, het Romeinse Durovernum Cantiacorum, er rond 500 bijlag (maar de Britse eilanden zijn een uithoek van het rijk en de dingen zijn daar niet als in Italië of in de Provence – maar zelfs voor die uithoek wordt getwist over de vraag of er wel zo'n duidelijke breuk was). Het gaat niet aan hier een sterk waardeoordeel aan te verbinden: de nieuwe samenlevingen die ontstaan, hebben een eigen karakter. Noem het inderdaad 'minder complex', met een lager niveau wat betreft welvaart en mogelijk ook welzijn. Als we maar het beeld van de 'vandaal', de barbaar die louter verwoest,

Pagina rechts: Een reconstructie van het aanzien van Canterbury rond 500. De stenen gebouwen, vooral het theater, staan nog, zij het zeer in verval. Verder is binnen de muren – die ook nog staan – de meeste bebouwing verdwenen en hier en daar vervangen door eenvoudige hutkommen, zogenaamde Grubenhäuser.

vergeten. Rond het jaar 550 zijn de veranderingen onomkeerbaar geworden, en is de wereld van het Westen post-Romeins. Circa 650 spreekt men in de nieuwe koninkrijken niet meer over zichzelf als 'Romeinen': de nieuwe identiteiten zijn uitgekristalliseerd, en de oude kunnen overboord. Migranten hebben hun rol gespeeld in dit verhaal, maar deze rol is *complex, varies across time and space, and is ultimately unquantifiable*, aldus Edward James. Niet erg bevredigend misschien, maar wel waar! Niets is als we ooit dachten dat het was, en het is altijd ingewikkelder. Mooie slogan voor het vak geschiedenis. Toch heeft de synthese er maar moeite mee het 'vergruisde beeld' te incorporeren: we zien de eindeloze complicaties van de geschiedenis zelf, van het denken en praten over geschiedenis, door tijdgenoten en door iedereen nadien, inclusief onszelf. En we schrikken er niet zelden voor terug. Wat mij betreft, is het een geest die we niet moeten proberen weer in de fles te krijgen. ■

Literatuur

- Jean-Jacques Aillagon (ed), *Rome and the Barbarians. The birth of a new world*, Milaan, 2008.
- Glenn W. Bowersock, Peter Brown & Oleg Grabar (ed), *Interpreting late Antiquity. Essays on the postclassical world*, Cambridge, Mass. 12001, The Belknap Press of Harvard UP.
- Peter Brown, *The rise of western Christendom. Triumph and diversity AD 200 - 1000*, Oxford 2002 Blackwell (geheel herziene tweede editie).
- Guy Halsall, *Barbarian migrations and the Roman West, 376-568*, Cambridge 2009 CUP (Cambridge Medieval Textbooks).
- Peter Heather, *Empires and barbarians. Migration, development and the birth of Europe*, London 2010 Pan Books (Pan Macmillan).
- Edward James, *Europe's barbarians, AD 200-600*, Harlow 2009 Pearson/Longman.
- Matthias Knaut & Dieter Quast (edd), *Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter*, Darmstadt 2005.
- Bryan Ward-Perkins, *The fall of Rome and the end of civilization*, Oxford 2005 OUP.
- Chris Wickham, *The inheritance of Rome. A history of Europe from 400-1000*, New York 2009 Viking (The Penguin History of Europe deel 2).

